

УДК 72.01

ВПЛИВ УТИЛІТАРНО-ПРАКТИЧНИХ ЧИННИКІВ НА ВИЗНАЧЕННЯ ТИПОЛОГІЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЗОН ЧЕРКАЩИНИ

Качала Т.М., д.е.н., професор,

Гарнік Т.М., к. арх., доцент

Черкаський державний технологічний університет

В статье рассмотрен процесс типологизации историко-культурных зон Черкасского региона. Архитектурный потенциал в этих зонах представляет собой средообразующий фактор и, благодаря развернутой на этой территории научной, просветительской и туристической деятельности, определенным образом репрезентуется.

The process of typological historical and cultural areas is considered in the article. Architectural potential in them is an environments formatters' factor and, due to the scientific, elucidative and tourist activity unfolded on this territory, representational.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Актуальність теми типології історико-культурних зон (далі – ІКЗ¹) у контексті охорони, регенерації та використання архітектурної спадщини історичного регіону Черкащини зумовлена не тільки значним інтересом з боку суспільства до пам'яток історії та культури, а й світовою тенденцією переходу від охорони і збереження окремої архітектурної пам'ятки до всієї історико-культурної спадщини. На сьогодні охоронна діяльність є системою правових, організаційних, фінансових та інших заходів, направлених на виявлення, збереження (реставрація, регенерація, використання) архітектурної спадщини, а тому потребує розгляду історично складеного культурного ландшафту як цілісної охоронної системи у вигляді ІКЗ, які не потрібно будувати, а потрібно вирощувати за аналогією хліборобства (Б. Родоман).

Знаходячись у просторово-меморіальному, етнографічному, історичному, природному середовищі, архітектурна пам'ятка підпорядковує компоненти цього середовища.

Розташування її за традиційними межами заповідників і зон охорони збагачує певний образ "середовищного музею". Подібні історико-культурні, історико-архітектурні утворення (як культурні явища) є системами морально-етичних, естетичних, духовних, релігійних, інтелектуальних та інших цінностей і мають свій, особливий зміст. На сьогодні такі системи починають демонструвати нові культурні форми, трансформуючись у музейні історико-літературно-меморіальні, архітектурно-етнографічні, етнографічно-археологічні, рекреаційно-туристичні зони.

Архітектурний потенціал (далі – АП²), як системоутворюючий чинник у цих новоутвореннях у більшості випадків стимулює їх розвиток. Тому збереження просторових зв'язків між об'єктами архітектурного потенціалу та регенераційні процеси в таких ІКЗ стають важливими чинниками розвитку історичного регіону в цілому, а також певною протидією активним урбанізаційним процесам і альтернативною політико-економічним змінам та господарчим руйнаціям.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі об'єкти історико-архітектурної спадщини можуть бути збережені тільки на умовах зв'язку один з одним та з оточуючим їх середовищем. У рамках гуманітарної географії такі середовища фігурують як культурний ландшафт. Згідно з деякими дослідженнями, виконаними в цьому руслі, до їх складової залучається ще й природний ландшафт (фон, пейзаж за Р.Ф. Туровським), місцева система, місцеве співтовариство, за В.Н. Калуцковим [1]. Ю. Веденін [2], М.Є. Кулешова та інші дослідники підкреслюють величезну роль інтелектуальної діяльності, яка активно впливає на формування культурного ландшафту. В.Л. Каганський [3] вважає, що за утилітарним освоєнням певного земного простору здійснюється його освоєння ще семантично і символічно.

¹ Історико-культурна зона формується в умовах діяльного характеру соціуму, який направлений на охорону, регенерацію та використання архітектурних пам'яток. У зв'язку з функціонально-просторовим аспектом використання архітектурні пам'ятки, з оточуючою історико-культурною спадщиною здатні генерувати науковий, просвітницький та туристичний потенціал.

² Дефініція "архітектурний потенціал" слугує в дослідженні загальним поняттям історико-архітектурної спадщини, яка в оточуючому їй історико-культурному середовищі, в умовах розгортання наукових, просвітницьких та туристичних механізмів, являє собою змістове панівне ядро та виступає системоутворюючим чинником.

М. Бахтінім, А. Бистрицьким, А. Бібковим, Б. Гройсом наголошується елітарна роль суб'єкта в галузі не тільки охорони культурної спадщини, а й у її виявленні. Таким чином, культурні утворення слід розглядати як такі, що потребують неодмінного системного підходу.

Виклад основного матеріалу. Оскільки спеціальна типологія ІКЗ – це певний синтез вимог і засобів формалізації історико-архітектурних об'єктів і оточуючого середовища, то уся їх типологічна різноманітність буде залежати від певних чинників, які утворюватимуть це середовище. М. Кулешова в праці "Систематика культурних ландшафтів" пише, що загалом культурні ландшафти можна розпізнавати за типами історичної діяльності або за основними історичними функціями, які визначили його специфічні соціокультурні особливості. До них вона відносить: сільськогосподарський, житловий, сакральний, рекреаційний, промисловий, історичний, індустриальний, заповідний та меморіальний ландшафти. М. Кулешовою також відзначено, що важливе значення для розуміння індивідуальної цінності ландшафту має його приналежність до типу культури (присадибний, садово-парковий, монастирський, гірничозаводський, міський, сільський, історико-археологічний, військовий) [4, с. 4-6]. Через те що функціональна орієнтація більшості історико-архітектурної спадщини може вказувати на відтворювальні процеси і типи діяльності, а саме – наукові, просвітницькі та туристичні, то зрозуміло, що в цілому ІКЗ можуть бути ідентифіковані за різними ознаками і критеріями. Оскільки типологія як науковий метод припускає розчленування систем об'єктів та їх групування за допомогою узагальнених моделей або типів, то в цьому сенсі ІКЗ складатимуться із серії критеріальних оцінок та ознак, сукупність яких і виявлятиме їх індивідуальність.

В умовах розвитку ІКЗ як певних соціокультурних та економічних систем окрім утилітарно-практичних чинників (науковий, просвітницький, туристичний) будуть додаватися ще певні соціальні "закази", чинники приведення культурних ландшафтів до гармонізації, мистецької завершеності та виразності тощо. Але в основному проблема типології ІКЗ ускладнюється через причини, які виникають у межах предметно-інформаційного середовища, в якому закладені відношення таких феноменів, як "пам'ять" – "історія" – "культура". В даному випадку архітектурну пам'ятку (всю або частину історико-культурної пам'ятки) ми репрезентуємо панівним ядром у її матеріально оточуючому середовищі через ментальний фактор (релігію, традицію, епос, ритуал) та системоутворюючим чинником через інші соціокультурні фактори, тобто через заново визначений простір з умовно позначеними межами. В результаті ми отримуємо селекційований "оповідний" простір.

Якщо визначення мистецтва на сьогодні є справою топологічного, а не предметного характеру, то, демонструючи АП в середовищі, побудованому на мистецьких принципах, ми не тільки експонуємо його, а й адаптуємо і "апроприуємо" (Б. Гройс), оскільки "...акт апроприації і є, по суті, мистецьким актом, оскільки він демонструє не те, що ми робимо, а як ми вибираємо. Не те, що ми виробляємо для інших, а те, як ми відбираємо для себе" [5, с. 1-4]. Думка Б. Гройса не тільки підтверджує елітарну (професійну) роль суб'єкта в галузі охорони і збереження мистецтва, а й прямо вказує на ті дії, які сьогодні відбуваються в цій сфері і якими не можна нехтувати. Це стосується і АП як окремої гілки всього і дуже важливого архітектурного процесу. Ключовим чинником у ході формування ІКЗ стає те, що АП мусить адаптуватися в комерціалізованому суспільстві. Отже, можливий розвиток ІКЗ, а з цим і адаптація АП до сучасних умов потребують структурно-функціонального підходу, в якому архітектурна пам'ятка розглядатиметься не тільки в тісному зв'язку із середовищем, а й в нових формах репрезентації (використання).

Окрім закономірного процесу першого етапу у формуванні ІКЗ – виявленні АП, постає другий етап операцій стосовно надання можливих функцій пристосування. Він пов'язаний із встановленням об'ємного образу архітектурної пам'ятки (сприйняття) і не тільки як функціональної експонентної одиниці, а й як споруди, що становить загальну філософську основу інших історико-культурних пам'яток, їх спільного функціонування у світоглядному, політичному й естетичному світі сучасності на комунікативних умовах. Саме в цьому оточенні пам'ятка стає зрозумілою споживачеві і репрезентованою не тільки з позицій надзвичайно цікавих морфологічних даних, а й за її місцем і роллю в культурному ландшафті [6, с. 10-15].

Свого часу П. Флоренський писав: "Чим вище людська діяльність, чим виразніше виступає в ній момент цінності, тим більше висувається функціональний метод осягнення та вивчення і тим безпліднішим стає домозрошене колекціонування раритетів і монстрів" [7, с. 223]. За цих обставин зрозумілим стає надання архітектурній пам'ятці функцій застосування в контексті ІКЗ, але поза якою вона може перетворити у звичайну атрибуцію з уповільненою руйнацією.

Багатий вибір різних організованих рівнів структур (сполучень АП з науковою, просвітницькою та туристичною діяльністю) породжує поліваріантні просторові утворення. Теоретично ми не відкидаємо процесу типологізації, в якому кожний окремий об'єкт АП може бути приведений до класифікації на кшталт структурування і систематизації історико-культурної та архітектурної інформації загалом і

виступати можливим засобом не тільки охорони, регенерації та використання АП, а й прирощення його до вже визначених заповідних територій.

Отже, на основі суттєвих функціональних параметрів АП, які викликають мотиваційний характер процесів, ми можемо типологізувати об'єкти ІКЗ. Як зазначалося вище, вони складатимуться з науково-технічних, просвітницьких та туристично-рекреаційних механізмів і розподілятимуться за ustalеними принципами людської культурної діяльності: матеріально-виробничими, духовними та природно-фізіологічними [8, с. 24], що забезпечували і забезпечують донині життєдіяльну компоненту АП. До ресурсного середовища ми відносимо тільки той АП, який науковими методами поцінований, має певний суспільний статус і може входити до складу ІКЗ. Основою утворення ІКЗ запропонований принцип виділення цілісних за своїми характеристиками (за ціннісно-орієнтовними параметрами) територій (районів, композиційних комплексів з урахуванням історичної забудови або історично складеного середовища). На цій основі стає можливою теоретична розробка критеріїв щодо визначення типології ІКЗ: інтенсивність АП в культурному ландшафті; архітектурні пам'ятки та історичні місця, які домінують за ціннісно-орієнтовними параметрами; типологічні ознаки архітектурних пам'яток; можливість районування середовища, встановлення зв'язків між кількома ІКЗ. Додатковим критерієм визначення ІКЗ може стати його функціонально-планувальний характер: моно- або поліфункціональний, міський або сільський (див. рис. 1). Структурно-функціональний аналіз показав, що середовища з АП мають певну системність [9, с. 189], а тому можуть бути визначені як типи ІКЗ. Відповідно до цього нами теоретично було визначено 16 позицій ІКЗ.

Розглянемо міські об'єкти як монофункціональні ІКЗ (А):

1. Черкаси мають визначені межі історико-культурної території, на якій розташовані типологічно різні адміністративного призначення (соціалізовані) пам'ятки. Тому простір цієї території можливо умовно визначити як комунікаційний (придатний тільки для екскурсійного відвідування (К), якому можна надати просвітницької функції.

2. Історико-культурний заповідник "Трахтемирів", що межує з Каневом, можна розглядати як міську ІКЗ, що сформована на базі нерухомих пам'яток історії культури (88 пам'яток археології від кам'яної доби до середньовіччя, рештки Зарубського монастиря княжої доби й козацького міста Трахтемирів із цвинтарем XVI-XVII ст.) і природи. Монофункціональність простору заповідника зумовлює обмеження щодо розгортання екскурсійної діяльності. Саме специфічність змісту простору як культурно-археологічного та культурно-екологічного схиляє до надання переваги тільки в сенсі розгортання наукової діяльності (Н).

3. До складу монофункціональних міських об'єктів з достатньою кількістю АП можна віднести м. Сміла. Через те, що декілька пам'яток архітектури (серед яких можна відзначити цукроварню графа Бобринського, 1838 р.) розташовані в різних районах міста, їх неможливо об'єднати в єдиний семантичний простір. Територія, на якій вони розташовані, за шкалою мотивацій функціонального параметру отримує комунікаційний (К) характер.

4. В м. Тальне залишилася невелика частина пам'яток місцевого значення і Мисливського замку (1896-1903 рр.) на його околиці з парковою та лісопарковою зоною, з музеєм Хліба в приміщеннях. На сьогодні замок та його територія є яскравим прикладом тільки монофункціональної структури (розгорнуте періодичне екскурсійне відвідування). Зрозуміло, що розвиток ІКЗ можливий за умови налагодження постійно діючих екскурсійних маршрутів просвітницького характеру та загалом розгортання рекреаційно-туристичних процесів у самому місті (Т).

Монофункціональні сільські ІКЗ (Б):

5. До монофункціональної сільської ІКЗ можна віднести Лебединський монастир, що в Шполянському районі. Він розташований у лісовому урочищі і має на своїй і прилеглий до нього території декілька історико-культурних та історико-архітектурних пам'яток. Монастир не призначений для екскурсійних відвідувань (в широкому розумінні цієї діяльності). Оскільки простір має сакральний характер, то головним мотиваційним спектром його комунікативних ознак можна вважати тільки культово-релігійний туризм (відвідування його як релігійного центру, відвідування могил, ознайомлення із звичаями, традиціями послушання та обрядами).

6. Іншим прикладом монофункціонального (монастирського і позамонастирського) простору може слугувати урочище Холодний Яр Чигиринського району, відоме своїми історичними подіями та пам'ятками. На території Мотронинського монастиря розташована єдина архітектурна пам'ятка – Троїцька церква (1804 р.), яку увіковічив у своїх малюнках Т.Г. Шевченко, та декілька пам'ятних історичних знаків. Вся територія Холодного Яру має заповідний статус, але доступна для екскурсійного відвідування. Таким чином, можливе розгортання екскурсійної мережі в рамках цієї території, репрезентованої як ІКЗ.

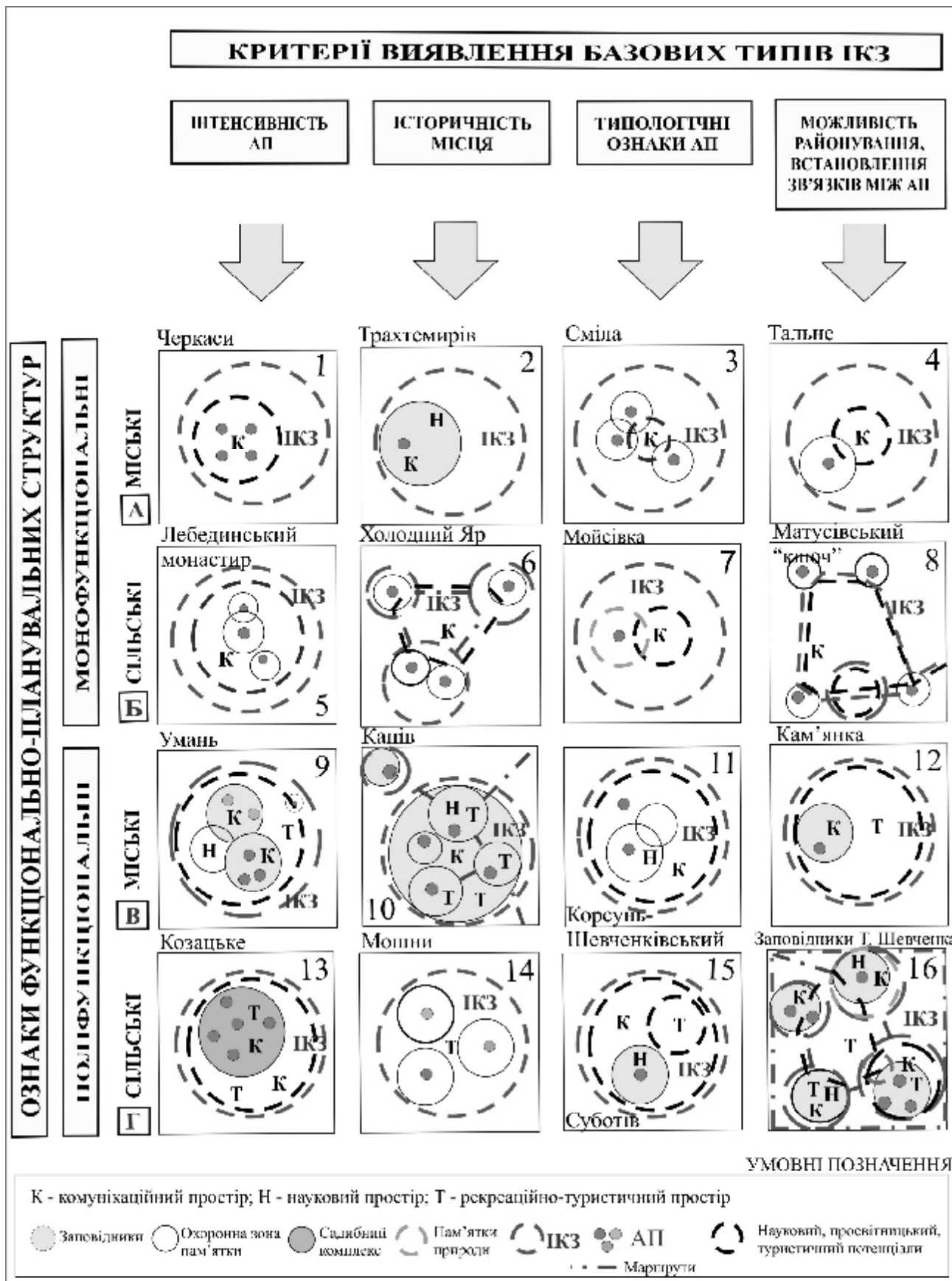

Рис. 1. Принципи типології ІКЗ

7. На території Черкаської області чимало сіл, у яких збереглися шедеври архітектурного мистецтва. Через географічне положення та неможливість прокладання зручного екскурсійного маршруту Петропавлівська церква (1808 р., пам'ятка із статусом національної), що в с. Мойсівка Драбівського району, викликає зрідка науковий інтерес, а тому виняткову екскурсійну діяльність.

8. Продовжуючи тему поодиноких сільських пам'яток, слід звернути увагу на декілька церков у селах, які об'єднані єдиною історією, стилістикою культових споруд та геопростором. Вони отримали назву Матусівського ключа. Утворений завдяки церквам комунікаційний простір у разі підключення їх до доміантної території ІКЗ може отримати протяжний характер екскурсійного маршруту. Характерною особливістю цього новоутворення є те, що воно тяжіє до основної транспортної артерії регіону. На сьогодні дві з чотирьох церков є діючими зі слабким монофункціональним потенціалом.

Поліфункціональні міські ІКЗ (В):

9. Поліфункціональною ІКЗ можна вважати м. Умань разом з позаміською територією с. Піковець. Типологічна різноманітність архітектурної спадщини, історико-меморіальних, історико-археологічних, садово-паркових територій утворює потенціальний науково-просвітницький та туристичний простір, здатний до прирощення нових історико-культурних територій як у місті, так і поза ним, а з тим і розвиток ІКЗ. На території міста розташовані історико-культурний заповідник "Софіївка" та заповідна територія історико-культурного центру. Поки що це відокремлені у функціональній площині дві заповідні території, але разом з тим вони виконують загальні наукові, просвітницькі та туристичні функції.

10. Канів є містом, яке відоме в українській історії і, зокрема, пов'язане з ім'ям видатного поета Т.Г. Шевченка. Місто має заповідні території: Шевченківський національний заповідник та прилеглий до його кордонів державний історико-культурний заповідник "Трахтемирів". Нині це роз'єднані в правовому та бізнесовому сенсі культурні об'єкти, але разом в умовах ІКЗ (риси формування якої на сьогодні є досить виразними завдяки сучасним ринковим відносинам) вони можуть утворювати мегакомунікативний науковий, просвітницький та туристичний простір.

11. В м. Корсунь-Шевченківський розташований унікальний палацово-парковий ансамбль князів Лопухіних (1783-1787 рр.), який входить до складу державного історико-культурного заповідника, створеного на базі комплексу пам'яток історії, культури і природи Корсунь-Шевченківського та сіл Стеблове, Виграїв і Квіток. У просторі острова Коцюбинський розгорнута науково-просвітницька та туристична діяльність. Вигідне розташування території ансамблю уможливило утворення ІКЗ, розгортання в межах і поза межами заповідника наукових, просвітницьких та туристичних процесів.

12. В м. Кам'янка у невеличкому Зеленому будиночку (садиба Давидових, кінець XVIII-XIX ст.), розташованому в тінистому парку, діє музей О. Пушкіна. З 1937 р. він поповнюється експозиційними матеріалами про великого композитора П. Чайковського. Нині він є важливим міським культурно-просвітницьким центром і включений у загальну популярну екскурсійну мережу. Слід зазначити, що сучасна концепція культури міста має труднощі в економічній сфері, оскільки закладені раніше тільки просвітницькі функції не враховують сучасного ринкового характеру відносин між певними підсистемами.

Поліфункціональні сільські ІКЗ (Г):

13. До сільських поліфункціональних ІКЗ можна віднести садибний комплекс княгині Голіциної (XVIII-XIX ст.) в с. Козацьке Звенигородського району. Частина дворових будинків комплексу на теперішній час експлуатується не за призначенням, має господарський характер, але при розгортанні комунікативних параметрів ІКЗ стає реальним утворенням рекреаційно-туристичного центру, розгортання просвітницьких, господарчих та екологічних програм.

14. Унікальністю рельєфів, неповторною красою ландшафтів, історичними місцями і стародавніми легендами прославилася місцевість с. Мошни Черкаського району. Єдиною і неповторною прикрасою цієї території можна вважати Спасо-Преображенську церкву (1840 р.). Розгорнутий краєзнавчий рух та наявність історико-культурного потенціалу може оптимізувати рекреаційно-туристичні процеси, зробивши місцевість поліфункціональною ІКЗ.

15. Історико-архітектурна пам'ятка в с. Суботів Чигиринського району, знаменита Іллінська церква (1656 р.), є унікальним витвором українського бароко. Вона виступає потужним духовним потенціалом, доміантним осередком в утвореному історико-культурному заповіднику "Чигирин". Освоєння території відбувається за рахунок науково-дослідного характеру робіт (реконструкція, археологія). Реалізація культурно-туристичного потенціалу території можлива через розбудову в ІКЗ туристичної інфраструктури, набуття при цьому притаманних для неї поліфункціональних ознак.

16. Характерним поліфункціональним сільським простором можна вважати утворений на базі сіл Моринці, Шевченкове, Будище, смт Лисянка державний історико-культурний заповідник "Батьківщина Тараса Шевченка", в якому починає розвиватися культурно-туристичний та науковий рух. За рахунок розгортання екотуризму (хоча дуже повільно) територія набуває рекреаційно-туристичного харак-

теру. Діяльність цього заповідника тісно пов'язана із Шевченківським національним заповідником в м. Канів. Маючи історико-архітектурні ресурси, природні території і певні функціональні параметри, такий простір отримує потенційну можливість утворення повноцінної функціональної моделі ІКЗ.

Таким чином, можна констатувати випадки актуалізації кожної панівної позиції АП у межах свого культурного ландшафту на умовах провідних культурно-просвітницьких процесів. Їх природа є невід'ємною змістовою складовою в розвитку суспільства як нації, оскільки визначається інтересом до історії держави, археології та пам'яток архітектури, інтересом релігійного, етнографічного, етнічного, антропологічного, екологічного характеру [10, с. 732-751]. Саме культурно-просвітницькі процеси оптимізують екскурсійну діяльність, значна частка яких припадає на механізми туристичного бізнесу [11, с. 26-42]. Отже, кожна функціонально-структурна схема ІКЗ складається на базі суб'єктивної інформації, що надає культурний ландшафт, у якому інтерпретоване кожне місце і виділений домінуючий (системоутворюючий) АП.

Щоб уникнути безлічі інтерпретацій через сутнісні функції застосування об'єднання окремих об'єктів АП у єдиний комплекс відбувається через зовнішні та внутрішні текстуальні переплетення на базі (об'єктивно пов'язаних) етнічних, історичних та географічних (гуманітарних) чинників [12, с. 48].

Висновок. Таким чином, типологія ІКЗ будується на визначенні чотирьох ознак функціонально-планувальних структур (сільських, міських, поліфункціональних, монофункціональних) та чотирьох критеріїв для виявлення ІКЗ (інтенсивності архітектурного потенціалу, історичності місця, типологічних ознак архітектурного потенціалу, можливості районування та встановлення зв'язків між об'єктами архітектурного потенціалу). На цій основі ІКЗ Черкащини були розглянуті як системи, шістнадцять з них було взято за базові типи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Калущков В.Н., Красовская Т.М. Представления о культурном ландшафте: от профессионального до мировоззренческого // Вестник МГУ. Сер. геогр. – 2000. – № 4.
2. Веденин Ю.А. Информационные основы изучения и формирования культурного ландшафта как объекта наследия // Известия РАН. Сер. геогр. – 2003. – № 3.
3. Каганский В.Л. Мир культурного ландшафта // Культурный ландшафт и советское обитаемое пространство: Сб. статей М.: НЛЮ, 2001.
4. Кулешова М.Е. Систематика культурных ландшафтов. – Режим доступа: <http://heritage.unesco.ru/index.php?>
5. Гройс Б. Топология искусства / VI Международная художественная ярмарка "АртМосква – 2003" // art Менеджер, 2003. – 4 с.
6. European Landscape for the 21-st century // The European Landscape Convention / Naturopa. – № 98 – 2002; Флоренский П.А. Троице-Сергиева лавра и Россия. Храмовое действо как синтез искусств // О Русь, волшебница суровая. – Н. Новгород, 1991.– 397 с.
7. Ерофалов Б.В. Постсоветский город: Монография. – К.: Издат. дом А.С.С.: НИИТАГ, 2003 – 111 с.: ил.
8. Гарнік Т.М. Структурування середовищ з архітектурним потенціалом // Традиції та новачі у вищій архітектурно-художній освіті / Під заг. ред. Н.С. Трегуб. – Харків: ХДАДМ, 2008, – № 1–3. – С. 187-192.
9. Lee T.-H., Crompton J. Measuring Novelty Seeking in Tourism // Annals of Tourism Research. – 1992. – Vol. 19. – 934 p.
10. Cultural Heritage and Tourism Development. Madrid: WTO, 2001. – 49 p.
11. Митин И.И. Комплексные географические характеристики. Множественные реальности мест и семиозис пространственных мифов. – Смоленск: Ойкумена, 2004. – 221 с.